

Katonaság.

Azt az érdekes jelenséget kívánjuk tüzetesebben megvizsgálni, hogy a magyarnak, ámbár ezer esztendő óta szinte szüntelen fegyveres küzdelemben él, századokon keresztül nincsen olyan összefoglaló szava, amely mint a mai *katona*, *katonaság* egyformán jelölhet lovast, gyalogost, tüzért, utászt, szóval mindenkit, aki a fegyveres erő kötelékébe tartozik. Idők során két szó: a *vitéz* és a *katona* jutott el ilyen összefoglaló jelentéshez; hogy miképpen, annak a megvilágítására végig kell kísérnünk mindegyiknek évszázados történetét.

A *vitéz* szó, amelynek őse kétségtelenül a germán *vikings*¹⁾, nálunk szláv jövevényként már a XIII. században meghonosodott, amint ezt régi vezeték- és helyneveink bizonyítják (Oklsz.). Ám eddig még nem történt kísérlet arra, hogy a magyar szó eredeti jelentését pontosan meghatározzuk. Középkori történetünk kutatói sokszor a latin *miles* szót magyarítják vele, és a nyelvtörténeti vizsgálat azt fogja igazolni, hogy e magyarítással helyesen járnak el. Ezt igazolja két legrégebbi szótári emlékünknél, a Besztercei Szószedet és a Schlägli Szójegyzék, amelyekben a következő értelmezést találjuk: *miles: vitez, militia: vitezseg*. Ez a XV. század elejéről való határozott értelmezés meg XVI. századi szótáraink következetes értelmezése feljogosít bennünket arra, hogy a magyarországi latinság *miles* szavának jelentését vizsgálva világítsuk meg *vitéz* szavunk értelmét. Ám a latin szóról tudjuk, hogy az a javaközépkor egész folyamán Európa-szerte 'lovag'-ot jelentett:²⁾ „*miles ... is potissimum dicitur, qui militari cingulo accinctus est, quem vulgo Chevalier appellamus*“ (Du Cange), vagyis a miles egy kiváltságos társadalmi osztálynak, a lovon katonáskodó lovagi osztálynak a tagja. Egy meglehetősen kései emlékünknél, a XVI. és XVII. század határáról való Brassói Szótár-

¹⁾ MELICH : MNy. V, 431. UHLENBECK : Arch. f. slav. Phil. XV, 492; STENDER-PETERSEN : Zschr. f. slav. Phil. IV, 44.

²⁾ TÓTH ZOLTÁN, A huszárok eredetéről 1934, 1.

töredék, nyilván régibb forrásból merítve ugyancsak a lovagi övet említi és vele kapcsolatban a *vitéz* szót használja, mondván: „balteus... cingulum militare Az *kiuel az vitezek magokat Eoueczijk*“. Ez az értelmezés, amely forrását követve nyilván nyugati viszonyokra vonatkozik, a francia *chevalier* és a német *Ritter* magyarjának mutatja *vitéz* szavunkat. De jelent a *miles* nyugaton egyebet is: miles a hűbéres, a vazallus és miles mindenki, aki a fejedelemnek akár udvari, akár polgári, akár katonai tisztségben szolgál (Du Cange). A nélkül, hogy a magyar szónak a szorb nyelvből való származására gondolnék, tanulságos megállapítanunk, hogy a szorb nyelv *vitéz* szavának jelentése is „Lehsmann, berittener Vasall, Lehnbauer, Freibauer”.¹⁾

Hogyha mármost a magyar *miles* = *vitéz* középkori fogalmát akarjuk elemezni, nem szükséges első királyaink idejébe visszamennünk,²⁾ hanem joggal kezdhetjük vizsgálódásunkat a XIII. században, vagyis abban a korban, amikor emlékeink tanúsága szerint a *vitéz* szó a magyar ajkon megjelenik. Kutató utunkon megbízható kalauzaink SZEKÉŦ GYULÁNAK³⁾ és VÁCZY PÉTERNEK⁴⁾ a középkori magyar társadalom ismeretére nézve alapvető munkái. Az ő kutatásaikból tudjuk, hogy mindazok, akiket a királyi oklevelek „miles noster“-nek, vagy „aulae nostrae miles“-nek neveznek, tulajdonképpen királyi serviensek és familiarisok, akiknek kiváltságuk az, hogy közvetlenül a király jogszolgáltatása alá tartoznak, a királyi hadban, királyi zászló alatt katonáskodnak és bizonyos fokú adómentességet élveznek. Ha még ehhez hozzávesszük, hogy az ilyen *milesekről* sokszor azt is megtudjuk, hogy nemesek vagy legalább is várjobbágyok, vagy valamilyen előkelő tisztséget viselnek, akkor nyilvánvaló, hogy a *miles* = *vitéz* a magyar középkorban kiváltságos társadalmi osztály tagja volt. De voltak magándominusoknak, egyházi és világi nagyoknak is *milesei*, *vitézei*, akikről azonban szintén megállapítható, hogy nem közrendűek. Így Péter, Endre

¹⁾ STENDER-PETERSEN i. h. 53.

²⁾ ERDÉLY LÁSZLÓ, Árpádkori társadalomtörténetünk legkritikusabb kérdései, 110 s köv.; HÓMAN BÁLINT, A társadalmi osztályok Szent István államában (Békefi Emlékkönyv 61—80). HÓMAN-SZEKÉŦ, Magyar Történet I, 222, 233.

³⁾ Serviensek és familiarisok 1912.

⁴⁾ A királyi serviensek és a patrimonialis királyság 1928.

és Farkas pozsonyi várjobbágyok, Tamás bán vitézei (familiares milites) Tárnok nevű földet kapják IV. László királytól érdemeik jutalmául (HazOkl. 71, 1274-ből); ugyancsak Tamás bán vitéze (familiaris miles) János comes fia Jakab mester, aki a királyi adománylevél szerint az ország többi nemesei között kitüntette magát (Wenzel IX, 147, 1276-ből). Nem voltak tehát alsóbb rendűek ezek a magánosok vitézei sem,¹⁾ hiszen nem egyszer közvetlenül a királytól fontos megbízást kaptak; így például IV. Béla egy Aba-nemzetségből való comes-szel együtt küldi ki birtokügyben helyszíni szemlére kancellárjának, Smaragd fehérvári prépostnak vitézét, Fyl comest („Fyl comitem de Sylvania, militem dilecti et fidelis nostri Smaragdi Prepositi Albensis“, WENZEL XI, 410, 1255-ből). Még gyakrabban kaptak ilyen fontos megbízást a királyi udvar vitézei; így pl. IV. László „aule nostre miles“-ét küldi ki határjárásra (HazOkm. IV, 190, 1273-ből); hasonlóképpen Nagy Lajos is egy „aule sue miles“-t bíz meg az oláh vajda és Brassó városa között kitört viszály elsimításával (ZIMMERMANN-WERNER II, 306, 1368-ből), és birtokot járat egy „aule nostre miles“ által (SzékOkl. I, 53, 1349-ből). Hogy milyen tekintélyes emberek voltak a királyi udvar vitézei és általában a vitézek, több jelenség igazolja; erre mutat például az is, hogy V. István egy nyilván főrangú hívét, aki nem csak személyében, hanem „cum honesta armata familia“ harcolt a Görögország elleni hadjáratban, úgy magasztalja, hogy „tamquam miles strenuus“, „mint bátor vitéz“ tüntette ki magát (WENZEL XII, 12, 1270-ből). Paháros Péter mester, Nagy Lajos udvari vitéze, egyúttal Újvár comese és Boldogkő várnagya (FEJÉR IX₂, 58, 1351-ből).²⁾ Még egy adatot a XVI. század elejéről: II. Lajos király a hatalmas gersei Pethő Lászlót, Zala és Vas vármegye főispánját nevezi „aule nostre miles“-nek, udvari vitézének (HazOkm. V, 221, 1525-ből).

A *vitéz* szó középkori fogalmának tisztázása céljából két becses idegen adalékra is hivatkozhatunk. Magyar jogviszonyt fejez ki és a magyar és horvát *vitéz* szó középkori értékét mutatja az, hogy az 1368-ból való glagolita missale szerzője, NOVAK,

¹⁾ VÁCZY i. m. 43.

²⁾ Az idézett adatok legtöbbször SZEKŰ vagy VÁCZY munkájában talál-
tam utalást.

Péter fia, Krbava grófja a magyar király vitéze „*vitez kralja ugarskoga*“ volt.¹⁾ A másik idegen forrás még több tanulsággal szolgál, mert a *vitézt* katonai mivoltában mutatja. Laonicos Chalcocandylas bizánci történetírónak a XV. század vége felé készült munkája²⁾ négyszer él e magyar szóval: egyszer a várnai, háromszor a rigómezei csata leírásában; hogy kik voltak a hadban a vitézek, arról az az egyetlen hely is felvilágosít bennünket, amely a rigómezei magyar hadrendet ismerteti:

„ἐν μέσῳ δ' αὐτὸς ἐτάσσαστο Χωνιάτης, ἔχων τοὺς τε βιτέζιδας καλούμενους καὶ τὸν Ἀρδελίου στρατόν.“³⁾

„középen állt maga Hunyadi azokat vezetve, akiket vitézeknek neveznek és az erdélyi hadat“. A középkori harcmód ismerete kétségtelenné teszi, hogy az a hadrész, amelyik a középen állott magának a fővezérnek közvetlen vezetése alatt, csak a nehézfegyverzetű lovasság, a lovagsereg lehetett. Ha e tekintetben bármi kétségünk volna, eloszlatná azt BONFINI, aki a csatát nagyjában a görög szerzővel egyezően írja le; szerinte Hunyadi a közésre „*Zeckelium, e sorore fratrem, cum quadrato agmine c a t a p h r a c t o r u m*“ állította,⁴⁾ vagyis a handrend közepét a páncélos lovasok foglalták el.

Ez adatokból immár nyilvánvaló, hogy a magyar *vitéz* szó a középkorban egy előkelő társadalmi osztály tagjait jelölte, akik, mint a francia *chevalier* és a német *Ritter* részt vettek ugyan a polgári igazgatásban is, de kiváltságos helyzetüket elsősorban lovon való páncélos hadi szolgálatuknak köszönhették.

A XVI. század hadi élete — nyilván a hadviselés módjának változása következtében is — kiterjeszti *vitéz* szavunk jelentését; ám azért egészen a XVII. század elejéig megfigyelhetjük, hogy egyéb rangszavaink (úr, asszony)⁵⁾ módjára a *vitéz* is kettős életet él: bizonyos körben, tán az előkelők ajkán és hivatalos használatban ragaszkodik hajdani szűkebb jelentéséhez: előkelő ember,

¹⁾ ŠURMIN GYÖRGY, Horvát és szerb irodalomtörténet 1898, 51. l. Dr. Melich János egyetemi tanár úr szíves közlése.

²⁾ Laonici Chalcocandylae Historiarum Demonstrationes, kiadta DARKÓ JENŐ, M. Tud. Akadémia 1922—27.

³⁾ DARKÓ-kiad. II, 127.

⁴⁾ 1771-i lipcsei kiadás, 483. l.

⁵⁾ L. KERTÉSZ, Szállók az Úrnak 17 s köv.

aki lovon teljesít fegyveres szolgálatot. Igen érdekes e tekintetben a Gyöngyösi Szótártöredék egy adata: „Bargines dicuntur fortes in bello, quasi essent a baronibus nati: *ereőssek mikeppen wytez fiac*“; íme, a bargines-nek ez a délibábos magyarázata az „a baronibus nati“ kifejezést „vitéz fiak“-nak magyaráítja. Hogy szolgákat tartanak, tehát nem közrendűek és hogy lovon szolgálnak a *vitézek*, annak igazolását hadi emlékekben is megtaláljuk:

„Ez szót mondá *vitéz* Hegedüs János:
Hallgassatok édes társaim *vitézek*,
Egy szép dolgot im én is mondok néktek.
Hat holnapja hópénzünket nem láttuk,
Szolgáinkat csak hazugsággal tartjuk,
Lovainkat zabszalmával hizlaljuk“ (RMKT. VII, 175).

Egy ismeretlen XVI. századi költő adja e szavakat a gyulai *vitézek* kapitányának ajkára. Egy másik XVI. századi versben a *vitézek* és *gyalogok* szembeállítását találjuk:

„Rendben az *vitézek* ott nem állának,
Gyalogok sem nézék, hogy fáradának,
Kiki egymás után felrohanának“ (RMKT. IV, 122, Ilosvai).

Ezzel egybehangzó SZIKSZAI Nomenclaturájában az *eques auratus* — *Szentelt vitéz* értelmezés; egyébként ez a „szentelt vitéz“ a közel mult „aransarkantyús vitéz“-e, amely kifejezés szintén örzi *vitéz* szavunk hajdani 'előkelő lovas' jelentését. Sőt még BETHLEN GÁBOR is határozottan megkülönbözteti a „vitézlő rend“-et a „gyalog“-tól: „Im magam tárházából küldtem mostan az *vitézlő rendnek* egy egész kántorpénzt, és az *gyalognak* két hópénzt“ (PolLev. 115, 1619-ből). Ez a megkülönböztetés annál feltűnőbb, mert hiszen már két emberöltővel előbb „gyalog *vitézek*“-ről is beszélnek:

„Harmadfél-százezer lovagja vala,
Gyalog vitézinek száma sem vala“ (RMKT. VIII, 60, 1569-ből);

„*lovas és gyalog vitézek*“ tesznek esküt 1610-ben és „az komáromi *lovas és gyalog vitézek*“-ről van szó 1613-ban.¹⁾ Az „eo föl-sege... magiar *gyalog vitézlő serege*“ számára kiadott artikulusok szerint „az *közönseges vitezek* olliak legienek az kik heliesek es az *uitezlő* dolgokban forgoltak, nem buidosok vagi porok“ (Had-

¹⁾ Idézi TAKÁTS SÁNDOR, Emlékezzünk eleinkről 158, 160.

törtKözl. IV, 151, 1616-ból). Íme most már a gyalogos közember is 'vitéz', a 'vitézlő rend' tagja, most már a *vitéz* szó összefoglaló jelentésű, ezért olvashatunk a XVI. században „az feiedelem *vitezlő népi*“-ről, „Ő felsége *vitezlő népé*“-ről, a XVII. században pedig „*vitezlő rend*“-ről (NySz.), amely már az egész fegyveres hadat magában foglalja; ekkor lesz a *közvitéz* vagy *közönséges vitéz*¹⁾ az, akit ma közkatonának nevezünk.

A *vitéz*, *vitezlő rend*, *vitezlő nép* tehát egy ideig összefoglaló kifejezés és azon az úton van, hogy fegyveres erő kötelékébe tartozók gyűjtőnévévé válják. Ám mégsem vált azzá. Hogy miért nem, annak többféle oka lehet; ezek közül csak kettőt említek: az egyik az, hogy bár a *vitéz* régi rangját elvesztette, származéka mégis őrzi ezt a régi rangot a nemességnek szinte hivatalossá vált *vitezlő* címében; a másik meg az, hogy már a XVI. században találkozunk a *vitéz* szónak valóságos melléknévként, tulajdonságjelzőül való használatával: „vitéz Hector“-ról, „sok jó vitéz katonák“-ról olvasunk, Penthesilea pedig az amazonokat buzdítja eképpen: „Vitézek legyetek!“ (RMKT. VIII, 79, 206, 82).

Olyan szó, amelyik egyrészt a nemesség címe, másrészt nagyabecsült emberi tulajdonság kifejezője lett, bajosan válhatott volna az egyre jobban tagozódó hadsereg minden alakulatának közös nevévé; például a „hadak cselédi“-nek nevezett „vonatosztag“ alig foglalható a *vitezlő nép* vagy *vitézi rend* neve alá.

Rákóczi szabadságharca idején és az utána következő két évtizedben találkozunk ugyan a „köz *vitezlő rendek*“,²⁾ „*akármely vitezlő renden levő ember*“³⁾ kifejezéssel mindenféle fegyveres szolgálatban levők jelölésére, sőt arról is olvashatunk intézkedést, „ha valamel *vitéz* az elensigihez által szaladna“,⁴⁾ ám a melléknévvé és dicsérő szóvá lett *vitéz* mégis más szót kényszerít a nyelvhasználatra. Érdekes megfigyelnünk, hogy Rákóczi latin és magyar nyelvű Regulamentuma hányféleképpen próbálkozik a *gregarius* 'közkatona' magyarításával: hol *köz személyt* (F), hol *köz legényt* (H₂), hol *köz fegyverviselőt* (F₂) olvasunk, hol

1) ZRINYI, Hadtud. Munk. 210; I. Lipót hadicikkei, I. ÚJHELYI PÉTER, Az állandó hadsereg története 171.

2) ArchRák. VIII, 19.

3) HadtörtKözl. IV, 569, 1734-ből.

4) Uo. 572.

meg úgy találjuk, hogy az író a fogalmat elemeire bontja ilyenformán: „*gregario: köz katonának vagy gyalognak*“ (F₂), ahol a *katona* — amint majd bővebben is szólnunk róla — csak lovas fegyverest jelent. Ezzel az elemző kifejezéssel a Regulamentumban másutt is találkozunk: „*dissipato milite: katonái vagy hajdu széledése miatt*“ (F₂), ahol természetesen a *miles* is, amely középkori rangját már rég elvesztette, a legalacsonyabb rangú fegyverest is jelentette. Mások ismét más elemző kifejezésre kényszerülnek; egy 1734-ből való hadi artikulus „*tiszt viselő*“-t és „*közönséges fegyver viselő*“-t különböztet meg,¹⁾ egy 1743-ban készült kis hadi műszótár²⁾ az 'Infanterie'-t „*gyalog hadi népség*“-nek magyarázza, a 'soldatesca' pedig szerinte „*az egész vitéz sokaág kitsintül fogva nagyig*“. Nyilvánvaló, hogy ezek a körülírások nagyon nehézkesek, meg nem is állandó formájúak, e g y szó kellene tehát az ilyen közkeletű fogalom kifejezésére; ám a *vitéz* erre amelioratív értékénél fogva alkalmatlanná vált, a *katona* pedig ekkor még lovasat jelent. A XVIII. század első felében annak az érdekes jelenségnek vagyunk tanúi, hogy az ezer esztendő óta harcok tüzeiben égő magyarság a *katona* mai fogalmának kifejezésére idegen szóhoz kénytelen folyamodni. A kuruc tisztek sűrűn élnek a *militia* szóval, kis szótárunk kitűnő magyar katonaszerzője pedig lépten-nyomon a *soldat*-tal segít magán: „*furagierer: a' futrásoló soldatok*“, „*exercitium: a' soldatok tanítása*“, „*garde du corps: ugy hívják a' soldatokat lovas v. gyalogokat, kik király testőrzői v. herczegé.*“

Hogy a *katona* sem volt mai értelemben 'katona', azt már említettük; ismeretes, hogy e szó évszázadokon keresztül lovasat jelent s ezt legvilágosabban mutatja a gyalogsággal való szembeállítás, amellyel emlékeinkben lépten-nyomon találkozunk. A budai basa például a foglyok kikérdezésekor külön vallatja „*az katonákat és haidukat* (1579),³⁾ másutt „*az katona, az gyalog és az mi két gyalokunk*“ felsorolással találkozunk (1596),⁴⁾ Buják várából „*kikéredzett a katona és hajdu*“ (1663),⁵⁾ Zalaegerszegről meg azt írják, hogy „*itt valo egy katonát és egy haj-*

1) HadtörtKözl. IV, 570.

2) MuzHungDuod. 6.

3) BudBasLev. I, 171.

4) HadtörtKözl. V, 265.

5) Uo. VI, 248.

dut levágtak“ (1638).¹⁾ A Rákóczi-korban is gyakran olvashatunk a katonának a gyaloggal való szembeállításáról ilyen kifejezésekben: „se *katona*, se *hajdú*“;²⁾ „valamely strásán álló *hajdu, katona*“.³⁾ Károlyi Ferenc gróf büszke a Banjaluka 1737-i ostrománál kitűnt lovas ezredére, ezért írja önérettel: „Úgy látom, mindennek *katonából* kell kitelni.“⁴⁾ Különös figyelmet érdemelnek egy XVII. századi emlékek következő mondatai: „Némely része peniglen *mind horvátnak s mind katonának* Galábocson túl is volt“; „egynehány *katonákkal és horvátokkal* üzte azon törököt“ (1676);⁵⁾ itt a 'horvát' nem nemzetiiséget, hanem fegyvernemet jelent: a horvátok (Kroaten) huszármódra felszerelt könnyű lovasok voltak, és igen sokszor az e néven emlegetett csapatok javarészét nem is Horvátországban, hanem Magyarországnak más nemzetiségű vidékein toborozták.⁶⁾ Ez adatokból nyilvánvaló, hogy a *katona* másfajta lovas volt mint a *horvát*, vagy bizvást mondhatjuk: mint a *huszár*. Hogy eredetileg miben különböztek, arra megtanít bennünket HELTAL, aki Magyar Krónikájában Mátyás király hadáról szólva ezt mondja: „Három féle hada vala akkoron is az ő szokása szerint: Magyarok, Tsehek és Rátzok. Ezek pedig mind *katonák és huszárok* valának.“⁷⁾ A „*rácok*“ a könnyű lovas huszárok ősei; a *katonák* tehát a tudvalevőleg nehéz fegyverzetű magyarok és csehek.

A *katona* szó eredete, amelynek kérdésével halhatatlan mesterünk, BUDENZ is foglalkozott,⁸⁾ mindmáig tisztázatlan; megvan a magyarsággal érintkező minden szláv nyelvben, ahova a szláv nyelvek tudósai szerint a magyarból szívárgott be.⁹⁾ Ha ez a tanítás helytálló, akkor csak a XVI. század elejétől fogva kimutatható szerb-horvát *kàtana* 'Krieger zu Pferd' régi átvétel, mert a többi szomszéd szláv nyelvben az újabb 'Soldat' vagy

¹⁾ Uo. VIII, 81.

²⁾ Uo. III, 450.

³⁾ TörtTár. 1904. évf. 37.

⁴⁾ EBLE, Károlyi Ferenc gróf és kora I, 262.

⁵⁾ HadtörtKözl. V, 496—97.

⁶⁾ BÁTI BEREÓ ISTVÁN, A magyarság a régi hadseregben 7.

⁷⁾ 1789-i kiadás, II, 154; idézi TÓTH ZOLTÁN i. m. 20.

⁸⁾ NyK. VI, 306; i. még MUNKÁCSI, uo. XVII, 112, SIMONYI: NyT.

⁹⁾ BERNEKER, EtWb.

azzal rokon jelentés általános. Nyelvünknek régi szava, amelyet már a XIV. század második felében vezetéknevül alkalmaznak (Oklsz). Ám ezek a vezetéknevek nem világosítanak fel bennünket a *katona* (*katana*) szó középkori jelentéséről; némi tájékoztatást nyújt egy 1436-ból való oklevelünk, amely szerint Tallóczy Frank szörényi bán vizsgálatot indít két falu ellen, mivel „nostrum clien t e m e t *katanam* mutilarunt“ (HazOkI. 396). Nem ismerjük eléggé a hazai latinságot ahhoz, hogy a *cliens* szó jelentését pontosan meghatározhassuk; hogy kevesebb, mint a *serviens* vagy *familiaris*, abból is következtethető, hogy a bán a vizsgálatot egy nem-nemes officialisára bízza; abból pedig, hogy az oklevél a bántalmazottat *cliens* és *katona* mivoltában említi, nyilvánvaló, hogy a *katona* magában nem jelent kiváltságos társadalmi osztályhoz tartozót: kevesebb tehát, mint a *miles*, a *vitész*. Ám XVI. századi szótáraink értelmezéséből egészen világosan megtudhatjuk, ki volt a *katona*. Bár ezek a szótári adatok jóval a lovagvilág letűnte utáni időből valók, teljes hitelt adhatunk nekik, mert a latin szóanyagukhoz hasonlóan a magyar értelmezés is nyilván régibb, ismeretlen forrásokat követ. CALEPINUS szótárában a következőket olvashatjuk: *satelles* = *katona*; *satellitium* = *őrzők*, *katona sereg*; *flexumines* = *lo terőngető katonák*. Hogyha már most tudjuk, hogy a ‘*satelles*’ a középkori latinságban olyan harcos, aki valamilyen úrnak a zászlaja alatt vonul hadba és főképp az úr körül való testőri szolgálat a kötelessége, akkor nyilvánvaló, hogy az *őrzők* szó ‘testőrzők’-et jelent; ez az értelmezés, meg a „lóterőngető katonák“ tehát kétségtelenné teszi, hogy a *katona* alsóbbrendű lovas, aki a *vitész* szolgálatában áll. Ezt még világosabban közli velünk a Gyöngyösi Szótártöredék következő két adata: „*cacule sunt serui militum i. kathona huszar*“; „*calcula: lixa: vel: seruus militum: wyz: lugh: vel: katona*“.¹⁾ Ha tudjuk, hogy *miles* = *vitész*, akkor a *katona* = a vitész szolgálja. Hogy kik voltak ezek a vitészek szolgálói, arról a középkori harci mód ismerete világosít fel bennünket. Tudjuk, hogy a magyar had zömét is a nyugati lovagseregek mintájára páncélos lovasok alkották.²⁾ Ám ezek a nehézfegyverzetű, nehéz-

¹⁾ A *víz*, *lúg* a szótáriró tudatlansága révén kerül az értelmezésbe: összezavarja az ‘alsóbb rendű hadi nép’ jelentésű *lixa*-t a *lix* szóval, amely ‘*lúg*’-ot jelent.

²⁾ TÓTH ZOLTÁN i. m. passim.

kes mozgású vitézek egymagukban szinte értéktelenek voltak; segítőkre, kísérőkre volt szükségük. A XV. század végének magyar bandériumairól mondja Tubero, hogy nem volt bennük olyan szerény módú lovas (eques), akit legalább három lovas ne kísért volna; de egyeseknek 15—20 kísérőjük is volt.¹⁾ Ezek a szintén nehézfegyverzetű, de azért a lovagnál, vitéznél nyilván mozgékonyabb lovasok a *katonák*, akik tehát nyilván nem egyebek, mint a lovas és kísérete által alkotott kis harci egységnek, a 'lándzsá'-nak, a 'glaive'-nek tagjai. A *katona* tehát nehézfegyverzetű, közrendű lovas, míg a *horvátnak* (régebben *rác*nak) is nevezett *huszár* könnyű fegyverzetű. Bár hadtörténéseink azt tanítják, hogy a nehéz lovasság ideje nálunk a XVI. század közepe táján lejárt, mégis kétségtelen, hogy a *katona* a *huszárral* szemben még a XVII. század folyamán is jobbra nehezebb fegyverzetű lovasságot jelentett, amit az ilyen, felszerelésre vonatkozó utasítás is igazol: „Igaz *katonák* közt hadakban járt és próbált *katonák* legyenek, jó lovakon, katonaszerszámmal, fegyverrel, kopjával, pánccéllal, sisakkal, karvassal, hegyes törrel, puskával“ (1642).²⁾ Igaz, hogy ugyanebben a korban már „könnnyű szerre való kopjás, lobbogós *katonák*“³⁾ ról is olvashatunk (1638).³⁾

Így megállapítván a *katona* hajdani mivoltát, kérdés, mikor lesz ez a szó a ma kifejezte fogalom hordozója. Feleletünk: a XVIII. század közepe táján. Ugyanabban az időben, amikor idézett kis kéziratot szótárunk még idegen szóval kénytelen élni, bukkan fel a *katona*, *katonaság* mai jelentésében. Károlyi Sándor verbunkos pátense (1741) szól „minden porta után felállítandó *egy-egy lovas és négy-négy gyalog katonák*“⁴⁾ ról, „portális lovas *gyalog katonaság*“⁴⁾ ról, ugyanabban az évben az országgyűlés felirattervezete „30.000 *gyalog katonaság*“⁵⁾ -ot emleget. ⁵⁾ Az 1759-ből való Hadi Embernek Oktatása már *Katona* rendnek nevezi a régi 'vitézlo rend'-et (6. l.), sőt azt is megállapítja, hogy „más nével *a' katonát vitéznek mondjuk*“ (55. l.), amiből világos, hogy ekkor már teljesen végbement a *katona* jelentésválto-

¹⁾ TÓTH ZOLTÁN i. m. 37.

²⁾ Idézi TAKÁTS SÁNDOR i. m. 133.

³⁾ Uo. 167.

⁴⁾ Ujhelyi Péter i. m. 256.

⁵⁾ Éble i. m. I, 582.

zása és ez a szó most már mindenkire alkalmazható, aki a fegyveres erő kötelékébe tartozik.

A jelentésváltozás megindítója nyilván az, hogy már a XVIII. század elejétől fogva olvashatunk *gyalog katonákról* is. Ám amíg például az 1809-i nemesi felkelés gyalogsága számára készült Tanítás Regulamentumában sűrűn felbukkanó *gyalog katona* valóságos gyalogos, addig Vak Bottyán *gyalog katonái*¹⁾ eredetileg lovasok, akik kénytelenségből teljesítenek gyalog szolgálatot. „Katonáink, gyalogh szállítván eöket“ bizony nem szívesen túrték ezt az állapotot és megtörtént, hogy „azt mondták, csak készebbek meghalni, mint *gyalog katonáskodni*“.²⁾ Nemcsak a nagyobb fáradalom miatt vonakodtak a „gyalog katonáskodás“-tól, hanem azért is, mert ősidőktől fogva mindig a lovasság volt a legtekintélyesebb fegyvernem (Ritter, chevalier) s tudjuk is, mennyire nem lehetett a magyar nemességgel a gyalog szolgálatot még a XVIII. században sem megkedveltetni. Rákóczi például még a felkelés kitörése előtt figyelmezteti a francia királyt, hogy Magyarországon gyalogságból egész hadtestet szervezni és ennek élére magyar generálist állítani lehetetlen.³⁾ Sőt ugyanezt a gondolatot Rákóczi Regulamentumában is megtaláljuk: „De más reflexioval lenni szükséges a' gyalog hadakról, kiknek szolgálattoknak terhesebb volta képzelésén kívül tsak nevezetire - is a' gyalogságnak idegenebbek a' haza lakosai hozzája, hogy sem mint a' lovashoz“ (M₂). Ez az idegenkedés még a gyalogságnak a nevétől is kétségtelenül nem kis mértékben segítette elő azt, hogy a lovast jelentő *katona*, *katonaság* váljék a hadsereg minden fegyvernemének összefoglaló nevévé.

KERTÉSZ MANÓ.

¹⁾ ArchRák. IX, 502.

²⁾ Éble i. m. I, 285, 263.

³⁾ Márki Sándor, II. Rákóczi Ferenc II, 164.